

A NUMERUS CLAUSUS TÖRTÉNETÉHEZ

Az 1920-as egyetemi zártzámtörvény történetírásunk az ellenforradalmi korszak egyik legfontosabb törvényének tekinti, meghatározónak tartja a rendszer jellegének problematikájában.¹ Az okok, a születési körülmények, a következmények mibenlétét sokan elemezték már, így csupán néhány, kevésbé közismert adalékkal szeretnék itt szolgálni.

Milyen természetű a numerus clausus egyik oka, az antiszemitizmus? Véleményünk szerint nem a „néprétegek lelkének legmélyéről” fakadt ez, nem a kapitalizmus természetes terméke, hanem konkrét társadalmi és politikai helyzet szülte. 1918-ig ugyanis folyamatosan és egyenletesen nőtt a budapesti keresztény-zsidó vegyesházasságok aránya.²

1895: 1,4	1911: 4,3	1916: 6,4	1921: 5,7
1901: 2,6	1912: 4,4	1917: 6,8	1922: 6,2
1906: 3,5	1913: 5,0	1918: 7,1	1923: 6,5
	1914: 5,0	1919: 2,6	
	1915: 6,4	1920: 5,7	

Megállapítható tehát, hogy a századforduló óta az antiszemita politikai erők növekedése ellenére igenis folytatódik a magyar zsidóság asszimilációja – hisz a vegyesházasságok arányának töretlen növekedése bizonyító erővel bír. Folyamatosan és jelentősen nő a vegyesházasságok aránya a világháború éveiben, pedig az ellenforradalmi korszak propagandája éppen azt sulykolta: „a világháborús, uzsorás,” defetista stb. zsidó „kapitalizmus” spekulációja vitte győzelemre az antiszemitizmust a magyar nép lelkében.

Az viszont bizonyos, hogy a csödbbemenő középrétegek körében a világháború, az ország 1918-as széthullása teszi világossá, hogy a hallgatólagos munkamegosztás (közszolgálat, illetve magánértelmiség) a keresztény és zsidó középrétegek között többé nem funkcionál: egyszerűen „kevés a foka”, az ország nem bír el ilyen „sok” értelmiségit, középpolgárt.³

¹ Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerkesztő Ránki György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, I. 429.

² Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 53. Szerk. Thirring Gusztáv, Budapest, 1925. 43.

³ Vö.: Szabolcs Ottó: Adalékok az egyetemi ifjúság fehérterror alatti helyzetének megítéléséhez. A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959–1960, Pécs, 1960, 30.

Az asszimiláció tendenciája csak 1919-ben törik meg, de akkor azonnal nagyságrendileg zuhan vissza: tulságosan egyszerű lenne ezt a fehérterror keltette társadalmi méretű félelemmel magyarázni, egyrészt mert a budapestiek még elképzelni sem igen tudták a siófoki és orgoványi viszonyokat, másrészt pedig, mert az 1919-es esztendő kétharmadát a polgári demokrácia és a Tanácsköztársaság hónapjai töltötték ki. S ebből nem kevesebb következik, minthogy itt, Budapesten a polgári liberalizmus, a szocialista munkásmozgalom, az évtizedek óta töretlen asszimiláció fellegvárában *már a forradalmak alatt* tért nyert az antiszemitizmus.

Önmagában nem bizonyít semmit, de azért érdekes, hogy az illegális keresztény radikális csoport úgy terjesztette antiszemita röpiratát, mintha a szocialista munkások készítették volna, s ezt senki sem tartotta nevetséges képtelenségnek.⁴

S az antiszemita hang nemcsak az illegális ellenzék sajátja; jelen van a Tanácsok Országos Gyűlésén is, Vágó Béla népbiztos mutat rá 1919. jún. 21-én: „Amikor az a vidéki gazda, az a pap, vagy az a gróf antiszemita heccket, pogromra való uszítást csinál és agitál ott kint a Hinterlandban, akkor tisztelt elvtársaim ehhez az agitációhoz igen kitűnően hozzájárul az a határozottan antiszemita szellem, amely itt a kongresszuson egyes kiküldöttek szájából megnyilvánult . . . Ma a lázadás, ma az elégületlenség a zsidók ellen irányul.”⁵

A magyar „konzervatív-liberalizmus” holttestén született forradalmi rendszer, úgy látszik, nem volt képes az eredendően antiliberalis antiszemitizmust a forradalmi osztályharc alkotó alkalmazásával és rendező elvével kiküszöbölnie, még saját funkcionáriusainak fejéből sem. S a Tanácsköztársaság egyes népszerűtlen intézkedései a legfőbb vezetők származása miatt kétségtelenül fokozzák az antiszemitizmust: a zsidók felelőssé tételét, a pogromhangot gondosan kerülő 1919. augusztus 22-i püspökkari pásztorlevél is elejti a közoktatásügyi népbiztos kritizálása kapcsán: „aki hozzá még ráadásul nem is keresztény.”⁶

„Értelmesség” válik olyan párt alakítása, amely *kizárólag* antiszemitizmusában tér el az egyéb keresztény erőktől, semmilyen más követelést nem tartalmaz. Mekkora változás az a dualizmus vagy az októberi forradalom korához képest, hogy míg akkor a pártok zöme valamely közjogi, vagy szélesebb értelemben vett társadalmi kérdés köré szervezte remélt szavazóit, most egy, a társadalom néhány százalékát kitevő, még csak közös érdekekkel sem bíró csoport ellen szervezkednek! Számottevő tömegkapcsolatai ugyan nincsenek, ami ismét annak a jele, hogy a nem ősi, hanem konkrét okok miatt antiszemita tömegek inkább a törvényes korlátozást, mint a terrort helyeslik.⁷

Összefoglalva tehát: semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy a társadalmi értelemben vett magyar antiszemitizmus folyamatosan, a kapitalizmus növekedésével együtt nőtt volna, sőt ennek inkább az ellenkezője valószínűsíthető. Az antiszemita erők dominánsá válását konkrét politikai események (a Tanácsköztársaság egyes politikai döntései), illetve az értelmiség és középrétegek megváltozott társadalmi aránya és helyzete

⁴ Gergely Jenő: A magyarországi radikális keresztényszocialista párt. Századok, 1972, 4–5. sz. 1049.

⁵ Tanácsok Országos gyűlésének naplója, 1919, 210–211.

⁶ A püspöki kar tanácskozásai. Gondolat, Budapest, 1984. Szerk. Gergely Jenő. 22.

⁷ Gergely, i. m. 1972. 1064.

váltotta ki. Nem véletlen, hogy a bűnbakkeresés és találás hatalmas akciójában a dualizmus korának egyetlen igazán színvonalas politikusa sem vett részt – a hatalom évek-re gyenge képességű politikacsinálók kezére jutott.

A törvény születésének körülményeit vizsgálva azonnal szembetűnik, mennyire nem köztudott, hogy a magyar kormány két tűz között van a numerus clausus létrehozásakor,⁸ milyen jobboldali nyomás nehezedik rá hónapok óta, petíciók és atrocitások formájában. Nézzük a tényeket: a numerus clausus törvényjavaslat miniszteri szövegében⁹ a hirhedt mondat (... népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma...) nem szerepelt, sőt még az erkölcsi és nemzethűségi kritérium sem. Azaz az eredeti javaslat betű szerint sem antiszemita, sem ellenforradalmi nem volt, csupán egy szegény ország reális takarékosági intézkedését jelentette. A hallgatók számának meghatározását miniszteri rendeletre bízta – s Haller korábbi igazoltatási és egyéb tevékenysége valóban biztatni látszott a zsidóságot korlátozni kívánókat. Haller ki is jelentette, hogy az egyetemi zsidókérdés akkor lesz megoldva, ha „gazdasági és kulturális terük akkora lesz, mint számarányuk”.¹⁰ Mégis: döntő különbség, hogy a magyarországi antiszemitizmust csak rendelet bizonyítja-e, amit a külső és belső realitások változásával bármely miniszter pillanatok alatt megváltoztathat, emlékéit az enyészetnek adva át, vagy pedig felekezeti és nemzetségi, magyarán szólva állampolgári jogegyenlőtlenség kerül be a Corpus Jurisba, ennek összes gyakorlati nehézségével (egyetértő parlament kell a megváltoztatásához) és erkölcsi következményével. Hallertől a jobboldali szervezetek, az ifjúsági egyesületek már régen követelték a numerus claususban a zsidóság visszaszorításának néven nevezését.¹¹ Ha a tartalommal Haller egyet is értett, ő tudta, hogy bonyolult belső erőviszonyok és az imperialista békét kényszerítő, de liberális színben tetszelgő Nyugat szorításában nem helyes ilyen merev és látványos fogalmazást alkalmazni. Az eredeti numerus clausus javaslat tehát igenis jól illeszkedik¹² abba a sorba, amely a kiskereskedelmet korlátozó, illetve a nemrég tulajdonost cserélt földek elsődleges kisajátítását célzó törvénycikkekből áll, olyanokból, melyek mind zsidóellenesek, de ezt a tulajdonságukat nem nevezik néven, nem is kavartak akkora hazai és nemzetközi vihart, illetve később könnyebben is alkalmazhatták őket a változó feltételekhez. Haller javaslata ezt a rugalmasságot szerette volna megőrizni – nem sikerült.

1920. augusztus 9-én jelentette a nemzetgyűlés Klebelsberg Kunó vezette pénzügyi és Vass József vezette közoktatásügyi bizottsága, hogy a törvényjavaslatot elfogadja, de az 1. §-ba az „annyi hallgató iratkozhatik be” helyett „oly egyének iratkozhatnak be, akik nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók” szavakat kérték beszűrni, értelemszerűen a törvényjavaslat más pontjaira is.¹³ Ezzel a törvényjavaslat

⁸ Vö.: Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 33. és Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció, Gondolat, 1982. 111.

⁹ Nemzetgyűlés iratai: 1920–1922, 3. k. 220.

¹⁰ Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. 5. k. 288.

¹¹ Ladányi Andor: Az ellenforradalmi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

¹² Vö.: Nagy Zsuzsa, i. m. 1980. 34.

¹³ Nemzetgyűlési Iratok, 1920–1922, 4. k. 135–138.

betű szerint politikussá vált, hisz a korabeli frazeológia szerint a nemzethűség kritériumának eleve nem felelhetek meg a szabadkőművesek, radikálisok, szocialisták, sőt kikezdekhetők voltak a liberálisok is: a törvényjavaslat a másként gondolkodók kiszorításának célját ezzel bevallotta, egyértelműen antiliberalis, sőt antidemokratikus lett, de betűje szerint még mindig nem fajvédő! Usetty Ferenc a javaslat előadója szükségesnek is látja leszögezni, hogy a javaslat a tanszabadság elvével szakít ugyan, de nem felekezet ellen irányul.¹⁴ Az indoklás a szellemi proletariátus gondjára, illetve a képzés technikai nehézségeire utal, de a végén hozzáteszi: „magyar egyetem képzését csak olyan embereknek adhat, és ezáltal csak oly emberek lehetnek majd a magyar nemzet vezetői, akiknek tradicionális magyarságához és keresztény világnézetéhez kétség nem fér”. A kereszténység kritériumának ilyen bekapcsolása valószínűleg a bizottság kisebbségének megnyugtatására szolgált volna. Ugyanis Bernolák Nándor már a bizottságban felvetette, az új, immár valóban fajvédő kritériumot a népfajok és nemzetiségek kötelező arányáról. A bizottságban, tehát az oktatással nagyrészen hivatásszerűen foglalkozók testületében kisebbségben maradt, de a parlament színe előtt megismételve javaslatát már nagy sikert aratott: az utána felszólalók majdnem mind az ő indítványával együtt fogadták el a javaslatot. A vitára jellemző, hogy párhuzamosan, több szinten, és több szellemi szinten folyt: a javaslat támogatói is több csoportba oszthatók, hisz van aki pedagógiai – kevesebb hallgatóval többet lehet foglalkozni –, van aki szociális, és van aki valóban antiszemita alapon helyesel, másrészt pedig éles a különbség, a keserűen támogatók, az ezt kényszermegoldásnak tekintők, és a lelkesedők között. A jellegzetes hang azonban már a Gömbös-csoport erőszakos és útszéli antiszemizmusa.

Az ellenzék is többfelől támadott. A kisgazdapárti Vasadi Balogh György nemzeti, szociális és tudományos szempontból ellenkezett, a liberális Pető Sándor a zsidóság történelmi érdemeire hivatkozott, Ugron Gábor a liberalizmus védelmében és a hallgatói beleszólás ellen emelt szót, be is verték másnap az ablakát. A keresztényszocialista Gieswein Sándor kényszertörvény helyett a középosztály megnyitását követeli, a kisgazdapárti Rupert Rezső a gyakorlati pályák felé terelné a magyar ifjúságot és tiltakozik az utcai hangulatnak való engedés ellen. A pártonkívüli liberális Sándor Pál a zsidóság asszimilált voltára hivatkozva tiltakozik a nemzetiségnek nyilvánítás ellen. Ez utóbbi kérdésben a részletes vitában még egyszer összecsaptak az indulatok, de itt a döntő többség álláspontja egyértelmű volt. Jobboldalról viszont a Friedrich párti Dinich Viktor a zsidóság teljes kitiltását követeli.¹⁵

A vitánál izgalmasabb, hogy a Bernolák indítvány tekintetében név szerinti szavazást tartottak. A 164 tagú parlamentből 57-en szavaztak a javaslat mellett, 7-en a javaslat ellen, a többiek ezek szerint nem voltak jelen.¹⁶ Ez viszont azt jelenti, hogy a teljes numerus clausus megszavazásánál nem jelent meg a képviselők fele sem! (Összehasonlításképpen: Horthy Miklóst 131:101-hez arányban választják meg kormányzónak, de még : hasonlóan kompromittáló botbüntetést is 66:41-hez szavazzák meg.¹⁷) Ezt véletlennek

¹⁴ Nemzetgyűlési Napló 1920–1922 5. k. 147–149.

¹⁵ Nemzetgyűlési Napló 1920–1922 5. k. 174–180.

¹⁶ Nemzetgyűlési Napló 1920–1922 5. k. 481.

¹⁷ L. Nagy Zsuzsa, i. m. 1980. 32. p., Romsics, i. m. 1982 86.

tekinteni nem lehet, a képviselők jelentős része nyilván nem akarta magát elkötelezni Európa, legalábbis a keresztény Európa első fajvédelmi törvénye mellett. Ezzel ugyanis saját későbbi mozgásszabadságukat korlátozták volna. Ki az a hét képviselő, aki a Bernolák indítvány ellen szavazott? Bródy Ernő és Pető Sándor liberális képviselők, Meskó Zoltán a Nagyatádi-féle kisgazdapárt alelnöke, Orbók Attila a kisgazdapárt tagja. A kormány tagjai közül ellene szavazott Rubinek Gyula kisgazdapárti kereskedelemügyi miniszter, aki egyébként a vita alatt a miniszterelnöki teendők elvégzésével is meg volt bízva két hétig, maga Haller István, a keresztényszocialista kultuszminiszter, az eredeti javaslat betérjesztője, valamint Kovács J. István a kultuszminisztérium kisgazdapárti államtitkára. Mindezek a felelős magyar személyiségek tehát deklarálni kívánták, hogy az antiszemitizmus Corpus Jurisba iktatásával nem értenek egyet magántermészetű, illetve rendeletekben megmutatkozó antiszemitizmusuk ellenére. Elképzelhető persze, hogy ténylegesen valamiféle munkamegosztásról van szó a kormány és a jobboldal között.¹⁸ Haller állítólag tett is erre vonatkozó utalást. A *deklarálás* tényén ez nem változtat, s e tanulmányban nem igazán a mély politikai szándékról, hanem konkrét — ha úgy tetszik — felszíni jelenségekről van szó. De talán éppen ezek nem közismertek.

Távollétükkel, passzív elutasításukkal tüntettek a dualizmus korának legismertebb egyéniségei, például Andrassy Gyula, volt bel- és külügyminiszter, Apponyi Albert kétszeres kultuszminiszter.

Az egymást gyorsan váltó korábbi ellenforradalmi kormányok tagjai közül például Bárczy István liberális igazságügyminiszter, Beniczky Ödön — aki a Somogyi-Bacsó gyilkosság alatt volt belügyminiszter; Haller elődje, Dömötör Mihály, a szegedi kormány volt kultuszminisztere, Hegyeshalmy Lajos volt — és leendő — kereskedelemügyi miniszter — jelenleg valamennyien „egyszerű” képviselők nem jelentek meg. S nincs jelen a korábbi hónapok kulcsfigurája Friedrich miniszterelnök sem.

A kormány hivatalban levő tagjai is példátlan arányban maradtak távol, pl. Teleki Pál miniszterelnök, Benárd Ágost a népjóléti és munkaügyi miniszter, Bleyer Jakab tárcanélküli miniszter, a híres nemzetiségi politikus, Korányi Frigyes pénzügyminiszter, Nagyatádi Szabó István — mindketten e hónapok kulcsfigurái; Vass József hivatalban levő közéleti miniszter — s leendő — ez talán még fontosabb — kultusz és népjóléti miniszter. Az államtitkárokat nem sorolom, de például nincs jelen Pekár Gyula (volt tárca nélküli miniszter), a kultuszminisztérium politikai államtitkára.

A későbbiekben, a konszolidáció alatt tárcát kapott politikusokat — köztük kultuszminisztereket — tekintve: nincs jelen például Ernst Sándor leendő kultuszminiszter, Kenéz Béla leendő kereskedelemügyi miniszter, Klebelsberg Kunó leendő kultusz- és népjóléti miniszter.

A példák közül sok neves személyiség — pl. Bethlen István későbbi miniszterelnök — kimaradt, de, hogy a sor ne váljék túlzottan unalmassá, csak az eredetileg megválasztott 113 képviselő kormányzati funkciót nyert tagjait tekintettük végig, a később megválasztott tiszántúliakat nem stb. Nem szerepelnek más neves politikusok, pl. Gieswein Sándor sem. Az igennel szavazók nevesebbjei az első 113-ból: Ereky Károly volt közéleti miniszter, Hermann Miksa leendő kereskedelemügyi miniszter, Oláh Dániel

¹⁸ *Ladányi*, i. m. 1979. 152.

volt tárca nélküli miniszter, Schandl Károly leendő földművelésügyi államtitkár, megbízott miniszter. Igennel szavaz Prohászka Ottokár is. Igent mond 4 miniszter, míg ugyanebből a metszetből a nem szavazó volt, jelenlegi és leendő miniszterek száma: 17. [A pótválasztáson igennel szavazók egyébként: Bemolák Nándor leendő népjóléti miniszter, Karafiáth Jenő volt miniszterelnökségi államtitkár, leendő kultuszminiszter, Szabó István (sokorópátkai) hivatalban levő tárca nélküli miniszter.] A szavazást tehát nemcsak az ellenzék, hanem a kormánypárt is bojkottálta. A törvény ellen szavazni nem lehetett, hisz ez pillanatnyi politikai helyzetüket tette volna lehetetlenné, de a törvény mellett szavazni sem lehetett, mert az viszont politikai jövőjükben jelentett volna behozhatatlan veszteséget a tisztán maradékkal szemben.

A közhiedelemmel ellentétben tehát megállapíthatjuk; a numerus clausus törvény fajvédő cikkelyét nem a kormány terjesztette elő, sőt a kormány egy kivétellel valamennyi tagja ellenszavazattal vagy távolmaradással jelezte, vagy igazolta: nem ért egyet az antiszemitizmus Corpus Jurisba iktatásával. A fajvédő javaslat még a bizottságban sem jutott győzelemre, s a parlamentben sem a kormánytöbbség, csupán a fajvédő csoport szavazta meg.

A numerus clausus végső formájának létrehozása tehát döntő részben az antiparlamentáris, diktatorikus erők túlsúlyának eredménye. Mennyire lehet a numerus clausus-szal „megtisztított” egyetemi ifjúságot „nemzethűségi és erkölcsi tekintetben megbízhatónak”, azaz keresztény-nemzetinek és ellenforradalminak tekinteni? Ez a numerus clausus-ügy egyik kevésbé vizsgált oldala.

Társadalomtörténeti értelemben nem formálhatunk erre választ sem az egyesületi tagság adataiból, sem a nevet szerzett értelmiségiek későbbi megnyilatkozásaiból.

Egy 1924/25-ös statisztikai felmérés informál viszont arról, hogy milyen lapokat olvasnak a budapesti egyetemi-főiskolai hallgatók. Persze ezt fenntartásokkal kell fogadni, hisz bevalláson alapul.¹⁹

Kizárólag		
keresztény:	4665	47,82%
liberális	1188	12,18%
radikális	87	0,87%
Különböző	1098	11,25%
Nem olvas és ismeretlen	2716	27,85%
Összesen:	9754	100,00%

Kiderül tehát, hogy jobboldali keresztény lapokat kizárólagosan olvasók az egyetemi ifjúság felét sem teszik ki! Pedig, mivel ezek a lapok a legszámosabbak, s mint kormányközeli lapok talán a leginformáltabbak is – magától érthetődő lenne, hogy a legkevésbé politizálók ezt olvassák.

S ezeket olvassák a „legpolitikusabbak is”, az elhelyezkedni vágyók, s ezek kizárólagos olvasását füllentik az óvatosak. A magukat nem olvasóknak vallók nagy táborában is nyilván sokan akadnak, akik nem kívánják deklarálni, hogy liberális lapokat olvasnak.

¹⁹ A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Budapest, 1935. Szerk.: Dr. Illyefalvi I. Lajos

Persze, a nem olvasók nagy számát magyarázhatjuk egy széles réteg érdektelenségével is, érdemes két adatot említenünk: 3146-an soha nem járnak könyvtárba és 6129-en semmiféle társadalmi, kulturális, politikai és művészeti egyesületnek nem tagjai. (Ez utóbbi adat a jobboldali diákszervezetek nem sokkal azelőtt bekövetkezett széthullásával magyarázható.)

De akik nyíltan bevallják, hogy *nem vagy nemcsak* „keresztény” – a kor frazeológiája szerint: konzervatív, rendszerhű – lapot olvasnak, még mindig 2373-an vannak, a teljes hallgatóság negyedét teszik ki. S ha a 87 kizárólag radikális lapot olvasót „maroknyi kisebbségnek” is lehet tekinteni, ez a hatalmas tömeg másként gondolkodó talán mégsem elhanyagolható, illetve csak annyira hanyagolható el, mint amennyire a Horthy-korszak egész legális ellenzéke.

Mi a helyzet a természeténél fogva kevésbé kijátszható másik kritériummal, a népfajok és nemzetiségek kötelező arányának betartásával. (A parlamenti vita végzésének megfelelően a miniszteri utasítás külön kiemeli, hogy a zsidóság is ide értendő.)²⁰

Évfolyam	Zsidó hallgatók aránya	
	Bp-i Tudományegyetem	Műegyetem
1918/19	35,3	36,8
1919/20	0,3	4,3
1920/21	7,9	7,4
1921/22	8,0	8,7
1922/23	7,6	8,6

Kétségtelen, hogy a numerus clausus következtében erősen lezorították a zsidó hallgatók arányát – 35% körülről 8% körülire, ezzel 3/4-üket kiszorítva az egyetemről. Ez a kiszorítás törvény nélkül, fegyveres erőszakkal azonban még nagyobb arányú volt, egyes helyeken a numerus nullushoz közelített, a szélsőjobb programjához igazodva.

Ez a 8% viszont már túllépi a numerus clausus által engedélyezett mennyiséget (6%). Vidéken még nagyobb volt a zsidó hallgatók aránya. Ez pedig azt mutatja, hogy sem az egyetemi önkormányzat, sem a minisztérium ügyintézői nem kívánták keresztül vinni tüzzel-vassal a rendelkezéseket, nehogy újra és újra demonstrálják a világ felé antiszemitizmusukat.

A parlamentben felhozott egyes esetek is a végrehajtás akadozását mutatják. A keresztény kurzus idején a domináns probléma még az, hogy a főiskolai erők, a különítmények még a törvény által engedélyezett zsidóarányt sem tűrik, illetve a törvényt visszamenőleg akarják kiterjeszteni, egyes körök pedig a középiskolai numerus clausust is szorgalmazzák – de ez már egy új tanulmány tárgya lehetne.

A konszolidációval a helyzet megfordul, Klebelsberg már szükséges rossznak tekinti a numerus clausust és nem hajlandó eljárni a megengedett arányt túllépő zsidó hallgatók távozásáért – ez az arányeltolódás Klebelsberg parlamenti válaszai szerint úgy jött létre, hogy több keresztény hallgató jelentkezett, mint ahány ténylegesen egyetemre kezdett járni.²¹ A bethleni–klebelsbergi politika – akár a Nyugat kedvéért, akár belső indíttatásból – már nem szorgalmazta e szégyenletes törvény betartását.

²⁰ Budapest félszázados... 146.

²¹ Pl.: Nemzetgyűlési Napló 1922–24. 24. k. 319–321.

Nem másról van tehát szó, minthogy felsőoktatásunkban kisebbségbe és háttérbe szorítva, elcsendesedve, de a felszín alatt átmentődött egy nem jelentéktelen liberális réteg. Ez viszont azt jelenti, hogy az egyetemekről kikerülő fiatal értelmiség haladó és másként gondolkodó ismert figurái nem magányos partizánok a rendszerhű és jobboldali kollégák között, hogy a numerus claususszal külföldre szorított, de dolgozni alkotni visszatértek sem maradtak társtalanok.

Azt is jelenti, hogy a következő generációkat képző pedagógusok jelentős kisebbségétől sem idegen a liberalizmus.

Az, hogy ezeknek a statisztikai tényeknek milyen kapcsolatuk van a húszas-harmincas évek szellemi mozgásaival, hogy hogyan tükröződött mindez a mindennapi értelmiségi lét viszonyaiban, s hogy mennyire befolyásolta ezeknek a pedagógusoknak a világnézete a közoktatás gyakorlatát – még további kutatások tárgya.